

Paulina Bunio-Mroczek*

**NASTOLETNI MACIERZYŃSTWO
– ZAGROŻENIE WYKLUCZENIEM SPOŁECZNYM
CZY SZANSA NA INTEGRACJĘ SPOŁECZNĄ?
KONTROWERSJE TEORETYCZNE
I PODEJŚCIA PRAKTYCZNE**

Abstrakt. Nastoletnie macierzyństwo jest z punktu widzenia liczby i udziału urodzeń przez kobiety nastoletnie problemem marginalnym w krajach rozwiniętych, w tym w Polsce. Dotyczy bowiem relatywnie niewielkiej części członków współczesnych społeczeństw. Jednakże zainteresowanie tym zagadnieniem wynika z faktu, że rodzenie dzieci przez nastolatki nie zdarza się „równomiernie” w całym społeczeństwie. Występuje ono przede wszystkim wśród kobiet ze zmarginalizowanych środowisk i społeczności. Z tego względu studia prowadzone wśród kobiet, które w młodym wieku zostały matkami, dostarczają wiedzy na temat procesów wykluczenia społecznego, ubóstwa, nierówności społecznych, systemu pomocy społecznej oraz na temat działań podejmowanych przez podmioty polityki społecznej i same kobiety, prowadzących do ich społecznej integracji.

Celem artykułu jest ukazanie na podstawie anglosaskiej literatury przedmiotu niejednoznacznych związków wczesnego macierzyństwa z wykluczeniem społecznym i społeczną integracją. Wyniki badań prowadzonych w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych, gdzie zjawisko nastoletniego rodzicielstwa jest relatywnie częste, wskazują na zagrożenia oraz na szanse, jakie niesie ze sobą fakt wczesnego macierzyństwa. W artykule zostaną przedstawione odmienne podejścia do nastoletniego macierzyństwa: pierwsze – utożsamiające wczesne macierzyństwo z zagrożeniem, społecznym problemem, czynnikiem przyspieszającym proces dziedziczenia biedy i wykluczenia społecznego; drugie – stanowiące krytyczną odpowiedź na przypisywanie wczesnemu macierzyństwu wyłącznie negatywnego znaczenia. Opisane zostaną koncepcje wykluczenia społecznego i integracji oraz rekomendacje badaczy dotyczące rozwiązań z zakresu polityki społecznej wobec młodych matek wynikające z badań nad nastoletnim macierzyństwem.

Słowa kluczowe: wykluczenie społeczne, integracja społeczna, nastoletnie macierzyństwo.

* Mgr, Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej, Instytut Socjologii, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43, 90-214 Łódź; pauli-nabunio@uni.lodz.pl.

1. Wprowadzenie – nastoletnie macierzyństwo a wykluczenie społeczne

W licznie prowadzonych badaniach wczesnego rodzicielstwa w krajach anglosaskich zagadnienie nastoletniego macierzyństwa najczęściej powiązane jest z problemem wykluczenia społecznego. W literaturze naukowej panuje właściwie powszechna zgoda co do tego, że wykluczenie społeczne stanowi tło i „kontekst” nastoletniego macierzyństwa. Wskazuje się, że wykluczenie społeczne i bieda w okresie dzieciństwa są częstym doświadczeniem przyszłych nastoletnich matek oraz całych społeczności, w których dorastają. Natomiast przedmiotem kontrowersji jest wpływ wczesnego posiadania dziecka na utrwalenie wykluczenia społecznego bardzo młodych matek w dalszych fazach ich życia.

W Polsce naukowe zainteresowanie sytuacją życiową i społeczną kobiet, które zostały matkami jako nastolatki, jest relatywnie słabe. Wynika to zapewne z małego zasięgu zjawiska¹. Za potrzebą zajęcia się tym zjawiskiem przemawia jednak fakt, że dotyczy ono, podobnie jak w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, zmarginalizowanych sąsiedztw i społeczności. Nastoletnie macierzyństwo znacznie częściej zdaje się doświadczeniem młodzieży pochodzącej z ekonomicznie i społecznie zdegradowanych, zaniedbanych i defaworyzowanych środowisk niż z klasy średniej. Zatem badania nad wczesnym macierzyństwem w Polsce mogą, podobnie jak w USA i Wielkiej Brytanii, przyczynić się do powiększenia stanu naukowej wiedzy na temat biedy i wykluczenia społecznego (marginalizacji), a także nierówności społecznych, wyrównywania szans, inkluzji społecznej (integracji), polityki społecznej, pomocy społecznej².

Celem artykułu jest ukazanie niejednoznacznego związku wczesnego macierzyństwa z wykluczeniem społecznym po urodzeniu dziecka na podstawie głównie anglosaskiej literatury przedmiotu. Na początku tekstu zrekonstruowana zostanie charakterystyka (przyszłych) nastoletnich matek jako specyficznej grupy zagrożonej wykluczeniem społecznym. Następnie przedstawione zostaną dwa wyraźnie odmienne nurty w badaniach nastoletniego macierzyństwa, inaczej traktujące zarówno kwestię przyczyn, jak i konsekwencji wczesnego rodzicielstwa. Pierwszy z nich, chronologicznie wcześniejszy, wiąże się z postrzeganiem wczesnego macierzyństwa jako zagrożenia, społecznego problemu, czynnika przyspieszającego proces dziedziczenia biedy i wykluczenia społecznego, utrwalającego nierówności społeczne. Reprezentanci tego podejścia stosują przede wszystkim

¹ W Polsce udział nastolatek w płodności ogółem wynosi ok. 5% (S z u k a l s k i 2010).

² Badanie poszukujące związków wczesnego posiadania dziecka z procesami wykluczenia i/lub integracji społecznej („Wczesne rodzicielstwo jako zagrożenie biedą i wykluczeniem społecznym”) zrealizowała autorka niniejszego tekstu w ramach projektu „Wzmocnić szansę i osłabić transmisję biedy wśród mieszkańców miast województwa łódzkiego WZLOT” (2008–2010, Europejski Fundusz Społeczny – Program operacyjny „Kapitał ludzki”), koordynowanego przez prof. Wielisławę Warzywodę-Kruszyńską.

ilościowe metody badań i koncentrują się na indywidualnych deficytach oraz okolicznościach życiowych badanych dziewcząt. Drugi nurt, późniejszy, stanowi krytyczną odpowiedź na przypisywanie wczesnemu macierzyństwu wyłącznie negatywnego wymiaru nie tylko przez naukowców, ale również media masowe i polityków. Jego reprezentanci odwołują się w badaniach przede wszystkim do metod jakościowych, ukazują pozytywny wymiar nastoletniego macierzyństwa oraz jego strukturalne uwarunkowania. Na zakończenie artykułu przedstawiona zostanie koncepcja wykluczenia społecznego i integracji wynikająca z badań nad nastoletnim rodzicielstwem, a także rekomendacje badaczy dotyczące rozwiązań z zakresu polityki społecznej wobec młodych rodziców.

2. Przyczyny i okoliczności sprzyjające wczesnemu zajściu w ciążę i urodzenia dziecka w młodym wieku

W badaniach nad nastoletnim macierzyństwem jednym z najistotniejszych wątków jest poszukiwanie „przyczyn” i „konsekwencji” wcześniejszego niż to przyjęte w danym społeczeństwie urodzenia dziecka. Na przykład cytowany w niemalże każdej angielskiej publikacji na temat nastoletniego macierzyństwa raport *Teenage Pregnancy* (1999) brytyjskiego Zespołu do spraw Wykluczenia Społecznego (Social Exclusion Unit), utworzonego przez premiera Tony’ego Blaira w 1997 r., zawiera następujące trzy kategorie przyczyn nastoletnich ciąż i urodzeń: 1) strukturalne (związane z niskim poziomem ambicji i aspiracji młodych ludzi z klas niższych), 2) techniczno-edukacyjne (związane z niewiedzą i brakiem umiejętności kontrolowania płodności oraz brakiem świadomości rzeczywistego ciężaru rodzicielstwa), 3) społeczno-kulturowe (związane z treściami przekazów medialnych i elementami publicznego dyskursu na temat seksu, dzieci, rodzicielstwa) (Arai 2009a; por. Duncan 2007).

Prawdopodobnie w odpowiedzi na falę krytyki wobec dyskursu nastoletniego macierzyństwa, jaki upowszechnił się w latach 90. XX w., w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych, obecnie niechętnie pisze się o zależności przyczynowo-skutkowej między czynnikami uznawanymi powszechnie za „powody” oraz „konsekwencje” nastoletniego rodzicielstwa i faktem wczesnego zajścia w ciążę i/lub posiadania dziecka (np. Ermisch 2003; Duncan 2007; Arai 2009a). Autorzy wolą pisać o „czynnikach” (*factors*) lub zmiennych wiążących się (*associated with*) z nastoletnim rodzicielstwem, indywidualnych charakterystykach (*individual characteristics*) nastoletnich rodziców i społecznych okolicznościach „otaczających” (*social circumstances surrounding*) nastoletnie rodzicielstwo (Imamura *et al.* 2006: 1)³. Rezultaty badań wskazują, że okolicznościami

³ Czynniki te grupuje się w różne kategorie, np. społeczno-demograficzne, rodzinne, związane z wiedzą na temat seksualności, zachowaniami seksualnymi i postawami wobec seksu, związane

i cechami wskazującymi na zwiększone prawdopodobieństwo zajścia w ciążę w wieku 15–19 lat przez mieszkankę kraju o zaawansowanym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego są: wychowanie się w rodzinie o niskim statusie społeczno-ekonomicznym, w ubogiej, zaniedbanej okolicy, doświadczanie w dzieciństwie długotrwałych deficytów materialnych, dorastanie w rodzinie monoparentalnej (prawdopodobieństwo wczesnego macierzyństwa wzrasta jeszcze, jeśli głową rodziny jest samotny ojciec), rozpad rodziny przed ukończeniem przez dziewczynkę 5. roku życia, bycie najstarszą córką nastoletniej matki, nadużywanie przez rodziców alkoholu, doświadczenie przemocy seksualnej, brak zainteresowania karierą edukacyjną córki ze strony rodziców, niewielkie osiągnięcia edukacyjne, niski poziom wykształcenia i małe aspiracje związane z nauką, występowanie problemów emocjonalnych, zaburzeń zachowania oraz problemów z funkcjonowaniem w szkole, wczesne rozpoczęcie palenia papierosów, wczesna inicjacja seksualna (I m a m u r a *et al.* 2006⁴). Ojcowie nastoletnich matek często wykonują pracę o małym prestiżu, przynoszącą niewielkie dochody (E r m i s c h 2003⁵). Rodzice nastoletnich matek na ogół znajdują zatrudnienie jako wykwalifikowani lub niewykwalifikowani pracownicy fizyczni, zamieszkują w lokalach socjalnych (A r a i 2009a⁶). Nastoletnie matki częściej niż ich rówieśniczki doświadczają w szkole prześladowania ze strony kolegów i koleżanek, doświadczają różnych form przemocy, w tym zaniedbywania w wieloetnicznych społeczeństwach krajów zachodnioeuropejskich częściej należą do mniejszości rasowych/etnicznych, mają ograniczony dostęp do usług medycznych (A r a i 2009a). Przyszłe nastoletnie matki charakteryzuje niskie poczucie własnej wartości, zewnątrzsterowność, skłonność do nadużywania alkoholu i/lub narkotyków oraz do zachowań agresywnych, niski poziom ambicji i motywacji, poczucie braku szans i orientacja na teraźniejszość (A r a i 2009a), „kruchosc” emocjonalna, poszukiwanie aprobaty u innych, emocjonalna zależność od innych (M u s i c 1993). Przyszłe nastoletnie matki częściej niż ich rówieśniczki nie umieją dbać o swoje bezpieczeństwo (nie są asertywne, nie stawiają granic, nie wycofują się w porę z ryzykownych relacji); ze względu na deficyty emocjonalne mające źródło w stosunkach panujących w domu rodzinnym, przede wszystkim w braku (fizycznym lub emocjonalnym) ojca, są „nadmiernie zależne”

z dostępnością i poziomem akceptacji usług z zakresu zdrowia reprodukcyjnego (I m a m u r a *et al.* 2006: 15), lub strukturalne, demograficzne i psychospołeczne (A r a i 2009a).

⁴ Na podstawie analizy 57 badań z udziałem nastoletnich matek prowadzonych w krajach Unii Europejskiej, wymienione czynniki wpływają zdaniem autorów na urodzenie przez nastolatkę dziecka, a nie jedynie na zajście przez nią w ciążę.

⁵ Na podstawie panelowych badań brytyjskich gospodarstw domowych „The British Household Panel Study” z udziałem reprezentatywnej próby, w której łącznie 18,8% kobiet było nastoletnimi matkami.

⁶ Na podstawie analizy wyników kilkudziesięciu badań dotyczących wczesnego macierzyństwa.

(*overdependence*) od mężczyzn (Music 1993). W dzieciństwie były obciążane zadaniami wykraczającymi poza ich wiek rozwojowy, takimi jak opieka nad młodszym rodzeństwem, opieka nad dorosłymi członkami rodziny, zdobywanie środków na przeżycie (Music 1993).

3. Konsekwencje wczesnego macierzyństwa

Oprócz poszukiwania przyczyn, badania nad nastoletnim macierzyństwem skupiają się również na identyfikowaniu następstw wczesnego rodzenia dzieci przez kobiety w krajach rozwiniętych. Jak już zasygnalizowano, w zagranicznej literaturze przedmiotu zarysowują się dwa nurty odmiennie oceniające konsekwencje wczesnego macierzyństwa, a także inne znaczenie przypisujące czynnikom indywidualnym i strukturalnym, uważanym za przyczyny nastoletniego rodzicielstwa. Typowe dla nurtu „zagrożenia wykluczeniem społecznym” jest zdanie otwierające jeden z najczęściej cytowanych w anglojęzycznej literaturze przedmiotu raport Innocenti Research Centre z 2001 r.:

Urodzenie dziecka przez nastolatkę jest ściśle związane z doświadczaniem przez nią zagrożeń w późniejszym życiu. Zmniejszenie częstotliwości nastoletnich urodzeń zmniejsza zagrożenie biedą oraz jej przekazywaniem z pokolenia na pokolenie (*A league table...* 2001: 2; tłum. P. B.-M.).

Charakterystyczne dla nurtu „krytycznego” jest z kolei następujące twierdzenie, pochodzące z artykułu zamieszczonego w czasopiśmie naukowym „Critical Social Policy” w 2007 r.:

Przegląd wyników badań wskazuje, że wiek urodzenia dziecka ma mały wpływ na pozycję społeczną [jego i jego rodziców]. Wiele nastoletnich matek twierdzi, że macierzyństwo uczyniło je silniejszymi i stało się przyczyną zmiany na lepsze w ich życiu. Wielu [nastoletnich] ojców pozostaje w relacji ze swoimi dziećmi. Dla jednych i drugich rodzicielstwo stanowi bodziec do podjęcia nauki, stażów, zatrudnienia (Duncan 2007: 307; tłum. P. B.-M.).

4. Nastoletnie macierzyństwo jako zagrożenie wykluczeniem społecznym

W raporcie Innocenti Research Centre na temat nastoletniego macierzyństwa w krajach rozwiniętych (*A league table...* 2001) czytamy, że zjawisko to musi być uznawane za niekorzystne w świecie, w którym wciąż wzrasta zapotrzebowanie na coraz dłuższą edukację, a normą stało się opóźnianie narodzin pierwszego dziecka, małe rodziny, gospodarstwa domowe opierające się na dwóch docho-

dach, kariery zawodowe kobiet (*A league table...* 2001: 5–6). Zainteresowanie nastoletnim macierzyństwem ze strony badaczy pierwotnie wzięło się przede wszystkim z przekonania o „problemowości” tego zjawiska oraz z chęci zbadania jego negatywnych konsekwencji.

O następstwach wczesnego macierzyństwa pisze się zazwyczaj sytuując je w jednym z trzech następujących obszarów: 1) doświadczeń samych nastoletnich matek, 2) doświadczeń ich dzieci, 3) kosztów ponoszonych w związku z nastoletnim macierzyństwem przez innych obywateli, przez społeczeństwo.

Za negatywne następstwa wczesnego rodzicielstwa, dotykające same nastoletnie matki, uważa się przede wszystkim: w wymiarze zdrowia – częstsze powikłania w czasie ciąży, częstsze problemy podczas porodu (Fraser, Brockert, Ward 1995; Strobino 1992; Cunningham 2001, za: Berthoud, Robson 2001: 1), częstsze depresje (*A league table...* 2001), a także „uzależnienie się” od dziecka, które dla wyizolowanej społecznie kobiety stanowi jedyny „łącznik” z rzeczywistością (Music 1993); w wymiarze społeczno-ekonomicznym – gorsze osiągnięcia edukacyjne, gorsze warunki mieszkaniowe, niższy poziom zatrudnienia, niższe dochody (indywidualne i rodziny) (Hoffman *et al.* 1993; Ribar 1999; Wellings *et al.* 1999, za: Berthoud, Robson 2001: 1), mniejsze prawdopodobieństwo zawarcia związku małżeńskiego, częstszy brak lub niskie kwalifikacje zawodowe, częstsze zatrudnienie w najgorzej opłacanych sektorach rynku pracy, większe prawdopodobieństwo bycia klientem pomocy społecznej (*A league table...* 2001).

[P]osiadanie dziecka przez nastolatkę uniemożliwia jej inwestowanie w kapitał ludzki poprzez ograniczenie jej udziału w formalnej edukacji oraz czasowe uniemożliwienie podjęcia zatrudnienia, przez co zostaje ona pozbawiona cennego doświadczenia zawodowego (Ermisch 2003: 1; tłum. P. B.-M.).

Wśród negatywnych następstw wczesnego macierzyństwa dotyczących dzieci nastoletnich matek wymienia się: ich gorszy stan zdrowia (Berthoud, Robson 2001), częstsze doświadczanie biedy, częstsze zaniedbywanie i krzywdzenie, częstsze dorastanie w rodzinie niepełnej, częstsze zaangażowanie w działalność o charakterze przestępczym, gorsze osiągnięcia edukacyjne, zwiększone prawdopodobieństwo zostania nastoletnim rodzicem (Berthoud, Robson 2001; *A league table...* 2001). Z punktu widzenia społeczeństwa i współobywateli wczesne macierzyństwo uznaje się za obciążenie dla podatników i budżetu państwa ze względu na konieczność finansowego wspierania nastoletnich matek i ich rodzin, a także za zagrożenie intensyfikacją zachowań dewiacyjnych, takich jak nadużywanie substancji psychoaktywnych, przestępczość, przynależność do gangów, przemoc (Hollgate, Evans, 2006: 7; *A league table...* 2001: 2). Nastoletnie macierzyństwo bywa też uważane za barierę dla pełnego rozwoju młodych matek (Music 1993).

5. Nastoletnie macierzyństwo jako szansa na integrację społeczną

Reprezentujący drugi z wymienionych wcześniej nurtów, badacze nastoletniego macierzyństwa zorientowani krytycznie uważają, że naukowe, polityczne i medialne praktyki wobec nastoletniego rodzicielstwa powodują jego patologizację. Przedstawiciele tego nurtu uznają nastoletnie macierzyństwo za społecznie konstruowany problem, analizują dyskursy nastoletniego macierzyństwa, odwołują się do pojęcia paniki moralnej, „kozłów ofiarnych” oraz do koncepcji *issue-attention cycle* (D o w n s 1972, za: A r a i 2009a). Poddają również krytyce konkretne rozstrzygnięcia z zakresu polityki społecznej, wprowadzane i realizowane w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Pragnąc zdekonstruować znaczenie zjawiska nastoletniego macierzyństwa w społeczeństwach amerykańskim i brytyjskim, poszukują odpowiedzi na pytanie, dlaczego wczesne macierzyństwo stało się przedmiotem tak dużego zainteresowania polityków, urzędników, naukowców, mediów i obywateli w tych krajach. Ich zdaniem, zjawisko to zostało uznane za istotny problem społeczny w momencie dokonywania się znacznych przemian ekonomicznych i kulturowo-społecznych. Z chwilą, kiedy jeden dochód przestał wystarczać na utrzymanie całej rodziny i kobiety masowo zasiły rynek pracy, powstały nowe wzory płodności – macierzyństwo późniejsze, poprzedzone okresem edukacji i zdobywania pozycji zawodowej (S h i e l d s, P i e r c e 2006: 130). Tego uwarunkowanego względami ekonomicznymi wzoru nastoletnie matki nie realizują. Jeszcze w latach 50. i 60. XX w. nastoletnie macierzyństwo najczęściej wiązało się z małżeństwem (były to tzw. *shotgun marriage* – związki małżeńskie zawierane pod presją, a nawet przymusem ze strony rodziny), prowadziło więc do nieco wcześniejszego utworzenia nuklearnej rodziny (S h i e l d s, P i e r c e 2006; por. D u n c a n 2007). Te nastolatki, które nie mogły lub nie chciały wyjść za mąż raczej decydowały się na przekazanie dziecka do adopcji – w latach 50. i 60. XX w. dotyczyło to prawdopodobnie ok. 20% nastoletnich matek w Wielkiej Brytanii (D u n c a n 2007). W latach 70. XX w., kiedy gwałtownie rosła liczba i udział pozamałżeńskich urodzeń przez nastolatki, nastoletnie ciążę w Stanach Zjednoczonych zaczęto określać mianem „epidemii” (S h i e l d s, P i e r c e 2006: 130). W 2000 r., w Wielkiej Brytanii niemal żaden nastoletni rodzic nie decydował się na zawarcie związku małżeńskiego, połowa nastoletnich matek pozostawała w nieformalnym związku z ojcem dziecka, zamieszkując z nim, 1/4 nastoletnich rodziców wspólnie rejestrowała dziecko, a 1/4 nastoletnich matek pozostawała „samotna”. Przekazywanie dziecka do adopcji przez nastoletnie matki zdarza się obecnie sporadycznie (D u n c a n 2007: 311). Strach przed zagrożeniami związanymi z nastoletnim rodzicielstwem wynika z lęku przed „rozpadem rodziny”, nietradycyjnymi formami życia małżeńsko-rodzinnego, „upadkiem tradycyjnych wartości”, a publiczna debata na temat nastoletniego rodzicielstwa wpisuje się w szerszą debatę na temat zagrożenia społecznego, jakie ma stanowić „kryzys ro-

dziny” (Duncan 2007). Jak twierdzi L. Arai (2009a), do przełomu lat 60. i 70. XX w. w Stanach Zjednoczonych i nieco później w Wielkiej Brytanii to nie nastoletnie, a niezamężne matki, spotykały się ze społecznym ostracyzmem i potępieniem (społeczności musiały bowiem ponosić koszty utrzymania ich rodzin; Arai 2009a: 3). Zmiana w stosunku do bardzo młodych matek nastąpiła wtedy, gdy kohabitacja i monoparentalne rodziny zaczęły upowszechniać się wśród reprezentantów klasy średniej, a jednocześnie strukturalne zmiany gospodarcze wymusiły nowe podejście do edukacji, zatrudnienia i zakładania rodziny (dłuższa edukacja lub doszkalanie się, późniejsze osiągnięcie niezależności finansowej od rodziny pochodzenia, rosnące koszty usamodzielnienia się, stąd odkładanie momentu urodzenia pierwszego dziecka, które jest postrzegane jako bariera udanego przejścia w dorosłość) (Arai 2009a: 4). Nastoletnie matki zajęły więc miejsce samotnych matek jako te, które nadmiernie obciążają budżety państw i nie są w stanie samodzielnie utrzymać siebie i rodziny, a także nie przyczyniają się do rozwoju gospodarki. Nastoletnia matka, jak nikt inny, zaprzecza ideałowi nowoczesnego młodego człowieka–pracownika, dyspozycyjnego, elastycznego, wyposażonego w długo zdobywaną wiedzę, zawsze gotowego do uczenia się nowych umiejętności, zdolnego poradzić sobie w płynnym, ponowoczesnym świecie ryzyka i ciągłych szybkich zmian (Arai 2009a: 120).

W ramach omawianego, „krytycznego” nurtu prowadzi się przede wszystkim badania o charakterze jakościowym, z zastosowaniem małych prób. Relatywnie często badaniami obejmuje się również mężczyzn – nastoletnich ojców lub partnerów nastoletnich matek. Rezultaty tych badań wskazują, że wczesne rodzicielstwo, w tym macierzyństwo, jest zjawiskiem wielowymiarowym i niejednoznacznym, które obok zagrożenia pogorszeniem warunków materialnych i wykluczeniem społecznym oferuje również szansę na społeczną integrację.

Za pozytywne zjawiska wywołane u młodych rodziców przez wczesne posiadanie dziecka uważa się: zwiększenie kompetencji, umiejętności, wiary w swoje siły, poczucia sprawczości, poczucia podmiotowości; możliwość doświadczenia pierwszego w życiu sukcesu, wzbudzenie/wzmocnienie poczucia własnej wartości; ogólna poprawa jakości życia; wyjście z uzależnień; ponowne podjęcie porzuconej wcześniej edukacji; podjęcie pracy; poszukiwanie możliwości podnoszenia kwalifikacji zawodowych; wyjście z niekorzystnie oddziałującego środowiska (zerwanie kontaktów towarzyskich z osobami przejawiającymi zachowania ryzykowne); zdobycie poczucia sensu w życiu; zmiana poziomu aspiracji (w tym ekonomicznych); poprawa relacji z członkami rodziny (w tym przede wszystkim z rodzicami, dziadkami, rodzeństwem); podwyższenie pozycji społecznej, utworzenie pozytywnej tożsamości; osiągnięcie dojrzałości, dorosłości (Musić 1993; Duncan 2007).

Jako korzystne aspekty nastoletniego rodzicielstwa z punktu widzenia społeczeństwa jako całości wymienia się: stworzenie i realizację alternatywnego

wobec rodzicielstwa „hypermaterialnego” i/lub rodzicielstwa nastawionego na rywalizację (*competitive parenthood*) modelu rodzicielstwa (Shields, Pierce 2006: 141), stworzenie i realizacja alternatywnego wobec modelu budowania tożsamości i poczucia własnej wartości wokół pozycji zawodowej modelu koncentrującego się na rodzicielstwie i rodzinie (Duncan 2007).

Z badań L. Arai (2009b) wynika, że nastoletnie matki doświadczają „łagodnego przejścia do macierzyństwa”, które często bywa szokiem i bardzo trudnym momentem w życiu „starszych” (np. ok. 30-letnich) kobiet z klasy średniej. Dziewczynki i nastolatki z defaworyzowanych środowisk często uczestniczą w opiece nad małymi dziećmi w swoich rodzinach pochodzenia (zajmują się młodszym rodzeństwem, dziećmi sióstr, kuzynek, sąsiadek), a więc obowiązki i obciążenia związane z posiadaniem własnego dziecka nie są dla nich zaskakujące ani nowe. Co więcej, dla nastoletnich matek urodzenie dziecka często umożliwia zbliżenie z członkami rodziny pochodzenia, jeśli stosunki między nimi były wcześniej napięte lub wręcz zostały zerwane. Szczególnie matka jest osobą, która w ciąży i po urodzeniu dziecka staje się nastoletniej matce bardzo bliska. Według S. Macintyre i S. Cunningham-Burley (1993, za: Arai 2009b), to matki z klasy średniej, dorosłe, zamężne, niemieszkające z członkami swojej rodziny pochodzenia doświadczają poczucia opuszczenia i osamotnienia w macierzyństwie, podczas gdy nastoletnie matki otrzymują znaczące wsparcie ze strony bliskich. Zatem w przeciwieństwie do obrazu nastoletniego macierzyństwa utrwalanego w ramach dominującego dyskursu naukowo-polityczno-medialnego jakościowe badania przedstawiają wizję nastoletniego macierzyństwa wiążącego się nie tylko z zagrożeniami i ograniczeniami, lecz z korzyściami, nie tylko o charakterze materialnym (jak zasiłki, świadczenia, pomoc rzeczowa), ale i innymi, takimi jak odbudowanie więzi rodzinnych, scalenie rodziny pochodzenia, otrzymywanie znacznego wsparcia, dzięki któremu młode matki często mogą pracować na część etatu i/lub uczyć się (Arai 2009b).

6. Teoretyczne i praktyczne przesłanki badań nastoletniego macierzyństwa w obszarze wykluczenia społecznego i integracji

Rezultaty badań nastoletniego macierzyństwa prowadzą ich autorów do formułowania postulatów o charakterze teoretycznym (dotyczących rozumienia pojęcia wykluczenia społecznego i integracji społecznej) oraz praktycznym (rekomendacji dla polityki społecznej).

Badacze nastoletniego macierzyństwa, opisujący wczesne rodzicielstwo w kategoriach zagrożenia, stosujący podejście ilościowe, wydają się rozumieć wykluczenie społeczne jako brak lub niewystarczający poziom uczestnictwa w głównym nurcie społeczeństwa i ograniczenie dostępu jednostek i grup do naj-

ważniejszych systemów społecznych (takich jak rynek pracy, edukacja, opieka medyczna, zabezpieczenie społeczne; por. *Wykluczenie i integracja...* 2006), przy czym kluczową rolę dla procesów wykluczenia i integracji odgrywa uczestnictwo w rynku pracy, a pośrednio jako czynnik warunkujący dostęp do rynku pracy – udział w edukacji i kształceniu zawodowym.

Z prowadzonych w ramach nurtu „krytycznego” badań jakościowych wyłania się odmienny obraz procesów wykluczenia i integracji. O związkach nastoletniego macierzyństwa i wykluczenia społecznego piszą reprezentujące to podejście brytyjskie autorki H. Graham i E. McDermott. Zwracają one uwagę na stopniowość i wielowymiarowość wykluczenia społecznego i społecznej integracji, które nie są prostymi pojęciami o wartości „0” lub „1”. Zdaniem autorek, w Wielkiej Brytanii przyjęło się uważać, że nastoletnie macierzyństwo z jednej strony stanowi ucieleśnienie społecznego wykluczenia, z drugiej – wytwarza społeczne wykluczenie. Jednak wczesne macierzyństwo w pewien sposób pełni też włączającą/włączającą/integrującą rolę. Nastoletnie matki starają się radzić sobie z ograniczeniami i trudnościami poprzez wypracowywanie pozytywnej tożsamości i tworzenie (lub umacnianie) relacji społecznych, które tę pozytywną tożsamość podtrzymują. W ten sposób, w procesie wykluczenia, którego nastoletnie matki bez wątpienia doświadczają, zawarty jest też element inkluzji, manifestujący się poprzez zwiększony udział w życiu rodzinnym i tworzenie swojej własnej rodziny, która jest dla młodych matek najważniejsza. Autorki zwracają uwagę, że społeczne wykluczenie i inkluzja nie są kategoriami binarnymi. Młode matki stają się odpowiedzialnymi i „włączonymi” jednostkami, będąc jednocześnie częścią wspólnot doświadczających wielowymiarowej depriacji. Takie dynamiczne rozumienie wykluczenia i inkluzji należy rozpatrywać równolegle z rozwiązaniami z zakresu polityki społecznej, która w przypadku Wielkiej Brytanii miała prowadzić do społecznego włączenia nastoletnich rodziców (i innych kategorii wykluczonych) głównie poprzez edukację i szkolenia zawodowe, skutkując zwiększeniem ich udziału w rynku płatnej pracy. Badania jakościowe na temat wczesnego macierzyństwa prezentują odmienną wizję społecznej integracji niż ta zawarta w rządowych dokumentach – dla młodych kobiet ze środowisk nieuprzywilejowanych centralną kategorią jest tożsamość matki, nie pracowniczki, oraz relacja z dzieckiem, nie z rynkiem pracy (Graham, McDermott 2006). Ekskluzję nastoletnich matek pogłębiają wykluczające praktyki *welfare state*, czyli stygmatyzowanie młodych matek przez osoby i instytucje świadczące pomoc społeczną i usługi socjalne (Graham, McDermott 2006: 33–34).

Badania nastoletniego rodzicielstwa zdaniem H. Graham i E. McDermott (2006) dostarczają nam informacji na temat preferowanych w danym społeczeństwie modeli tranzycji do dorosłości (*transition to adulthood*), która w społeczeństwach zachodnich (w tym w analizowanym przez autorki przypadku Wielkiej Brytanii) od lat 60. XX w. ulega coraz silniejszej polaryzacji, tworząc

dwie drogi ku dorosłości: dłuższą i powolniejszą, charakterystyczną dla uprzywilejowanej społecznie klasy średniej, oraz krótką i szybką, która staje się udziałem reprezentantów społecznie defaworyzowanych klas niższych. Ścieżka wydłużona (*slow lane to adulthood*) wciąż zakłada linearny proces zdobywania wykształcenia, budowania i umacniania swojej pozycji zawodowej w ramach często pełnoetatowego, stabilnego zatrudnienia, który może (choć nie musi) prowadzić do założenia rodziny. Ze względu na różnorodne uwarunkowania, takie jak wymagania edukacyjne i specyfika dzisiejszego rynku pracy, proces ten przebiega znacznie wolniej niż kilkadziesiąt lat temu, a więc moment zawarcia małżeństwa (lub niesformalizowanego, lecz trwałego związku partnerskiego) i ewentualnego urodzenia dzieci bardzo się opóźnia. Skrócona ścieżka do dorosłości (*fast lane to adulthood*), model tranzykcji typowy dla przedstawicieli klas niższych, nie przebiega według linearnego wzoru w kierunku wzrostu (poprawy, postępu, podwyższenia standardu życia, pozycji społecznej i zarobków, gromadzenia majątku), lecz stanowi raczej cykle obejmujące okresy szkolenia zawodowego, pracy w niepełnym wymiarze, pracy w pełnym wymiarze, bezrobocia, związane z niepewnością zatrudnienia i niskimi dochodami nawet w sytuacji posiadania stałej posady i podnoszenia kwalifikacji. Pas „powolnej tranzykcji” (do dorosłości, oraz do rodzicielstwa) jest ścieżką „zarezerwowaną” dla osób wyposażonych w kapitał kulturowy, społeczny i ekonomiczny. Pas „szybkiej tranzykcji” jest drogą do społecznego wykluczenia (Graham, McDermott 2006: 25). Nastoletnie rodzicielstwo jest więc przejawem szerszego zjawiska: postępującej polaryzacji modeli tranzykcji do dorosłości (Graham, McDermott 2006: 26), a jako realizacja modelu „skróconej drogi” ku dorosłości może okazać się ścieżką prowadzącą do społecznego wykluczenia.

Analizując konkretne rozstrzygnięcia z zakresu polityki społecznej wobec „problemu” nastoletniego rodzicielstwa, autorzy brytyjscy reprezentujący „krytyczny” nurt badań nad nastoletnim rodzicielstwem często formułują zarzut koncentracji działań państwa na „technicznym” wymiarze nastoletniego rodzicielstwa, a więc na zapobieganiu wczesnym, nieplanowanym ciążom poprzez zwiększenie dostępności edukacji seksualnej, środków antykoncepcyjnych oraz usług z zakresu planowania i kontroli urodzeń. Jak zauważa L. Arai (2009a), w opisie problemu oraz zastosowanych w latach 90. XX w. rozwiązaniach widać dominację wyjaśnień związanych z brakiem edukacji i znajomości technik planowania rodziny (bo zdaniem autorki są relatywnie tanie i najłatwiej je wprowadzić). Od lat 70. XX w., kiedy upowszechniały się środki antykoncepcyjne, popularyzuje się postrzeganie problemu wczesnego macierzyństwa jako „technicznego”, którego rozwiązaniem będzie dostarczenie odpowiedniej wiedzy (edukacji seksualnej) i środków (antykoncepcyjnych) (Arai 2009a: 66). Dominacja tego rodzaju wyjaśnień marginalizuje pozostałe, np. na temat wartości macierzyństwa wśród przedstawicielek najuboższych wspólnot i ich prawdziwej chęci doświadczenia

macierzyństwa na wczesnym etapie życia (Arai 2009a). H. Graham i E. McDermott (2006), powołując się na zbiór istniejących badań na temat efektywności zajęć edukacji seksualnej (ukazujących, czy poprzez udział w nich zmniejszyły się wskaźniki małych ciąż u dziewcząt w wieku 11–18 lat) zwracają uwagę, że tego typu działania raczej nie przynoszą efektów. Również L. Arai (2009a) powołuje się na badania, które dowodzą, że chociaż edukacja seksualna stanowi ważny element przygotowania do dorosłego życia, sama w sobie nie stanowi efektywnej strategii przekonywania nastolatków do opóźnienia zakładania rodziny.

Biorąc pod uwagę, jak małymi dowodami na to, że edukacja seksualna rzeczywiście zmienia zachowania reprodukcyjne, dysponujemy, zadziwiające jest, jak często edukacja seksualna przywoływana jest jako złoty środek mogący zaradzić problemowi nastoletnich ciąż (Arai 2009: 96; tłum. P. B.-M.).

Anglojęzyczni autorzy, reprezentujący nurt „krytyczny”, oskarżają twórców i realizatorów polityki społecznej w swoich państwach o ignorowanie strukturalnych, a nadmierne eksponowanie indywidualnych, uwarunkowań nastoletniego rodzicielstwa. Proponowane rozwiązania z zakresu polityki społecznej odnoszą się najczęściej do poziomu poszczególnych jednostek, podczas gdy zmniejszenie zasięgu nastoletniego rodzicielstwa nie jest możliwe bez redukcji nierówności społecznych (Arai 2009a: 142). Działania polityków podkreślają wagę indywidualnych zachowań, decyzji, wyborów, motywacji, odwracając uwagę od czynników strukturalnych wpływających na indywidualne zachowania i decyzje, takich jak np. wielowymiarowa deprivacja (Duncan 2007: 313). Działania ze strony polityki społecznej powinny być nastawione na generalną poprawę możliwości i jakości zatrudnienia młodych ludzi na upadającym rynku pracy oraz na regenerację zaniedbanych sąsiedztw, a nie bezpośrednio na nastoletnich rodziców (Duncan 2007: 329). Zamiast koncentrować się na indywidualnych losach nastoletnich matek i ojców, politycy powinni zająć się makrostrukturalnymi czynnikami wywołującymi społeczne nierówności (Arai 2009a: 142). Inne postulaty formułowane wobec działań z zakresu polityki społecznej wobec „problemu” nastoletniego rodzicielstwa obejmują: wzmacnianie pozytywnej tożsamości nastoletnich matek (Graham, McDermott 2006), zachowanie rozwagi i dystansu w określaniu jakiegoś zjawiska mianem problemu społecznego i budowaniu politycznych programów i strategii wokół niego, dostrzeżenie klasowego wymiaru zjawiska nastoletniego rodzicielstwa, uwzględnianie wyników badań jakościowych przy okazji tworzenia strategii rozwiązywania problemów społecznych, a także przyzwolenie na prezentowanie pozytywnych wymiarów nastoletniego macierzyństwa oraz akceptacja różnic w interpretowaniu zjawisk przez przedstawicieli różnych klas społecznych (Arai 2009a).

7. Podsumowanie

Polskie realia tworzą oczywiście odmienny kontekst dla zjawiska nastoletniego macierzyństwa niż ma to miejsce w krajach anglosaskich. Różnice dotyczą wielu obszarów, m.in.: uwarunkowań historycznych, poziomu rozwoju ekonomicznego, charakterystyki procesów demograficznych, w tym migracji, rasowo-etnicznego zróżnicowania społeczeństw, stopnia zaawansowania przemian w sferze obyczajowości, rodziny, płci kulturowej, tradycji polityki społecznej, organizacji systemów ochrony zdrowia, edukacji i pomocy społecznej, oferowanych i preferowanych wzorów przechodzenia w dorosłość, wreszcie samej skali zjawiska nastoletniego macierzyństwa (znacznie wyższe współczynniki dzietności nastolatków, znacznie wyższy udział nastoletnich matek wśród rodzących ogółem w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych niż w Polsce; *A league table...* 2001). Jednakże zastępowanie *welfare state* modelem *workfare state* i upowszechnianie się w Polsce idei aktywnej polityki społecznej, według której państwo, zamiast zapewniać bezpieczeństwo socjalne, koncentruje się na umożliwianiu osobom i grupom zmarginalizowanym „pełnego uczestnictwa w życiu społecznym” przy założeniu, że podstawowym obszarem aktywności społecznej jest rynek pracy (Rymśza 2004: 117–118), nakazuje z uwagą przyglądać się wnioskowi i rekomendacjom płynącym z anglojęzycznej literatury na temat wykluczenia społecznego. Następstwem przyjęcia podejścia utożsamiającego wcześnie macierzyństwo z problemem społecznym jest próba wyeliminowania owego problemu za pomocą standardowych, dostępnych środków: edukacji seksualnej (efektywność, która pozostaje w tym kontekście dyskusyjna) oraz programów integracji społecznej poprzez aktywizację zawodową, będących podstawowym narzędziem walki z wykluczeniem społecznym (których efektywność również poddawana jest w wątpliwość, np. Frieske 2008). Krytyczny nurt badań nastoletniego macierzyństwa uzmysławia nam niedoskonałość zawartych w unijnych dokumentach założeń, utożsamiających społeczne włączenie z wykonywaniem jakiegokolwiek płatnej pracy (bez względu na jej zakres, wymiar, wysokość wynagrodzenia, stabilność zatrudnienia, którą oferuje), oraz uznających pracę za centralną kategorię, wokół której organizowane jest życie i budowana tożsamość członkin i członków europejskich społeczeństw (Levitas 2008). Anglosaskie studia nad nastoletnim macierzyństwem pozwalają bardziej kompleksowo spojrzeć na koncepcje wykluczenia społecznego i integracji społecznej, z uwzględnieniem ich wielowymiarowości i niejednoznaczności. Jakościowe badania z udziałem nastoletnich matek ukazują, że z perspektywy młodych kobiet z defaworyzowanych środowisk nie ma powodów, by opóźniać moment założenia rodziny. Urodzenie dziecka nie jest dla nich życiową tragedią, a przeciwnie – może stanowić czynnik wzmacniający ich społeczne funkcjonowanie. Przesłanki badań nad nastoletnim macierzyństwem, wobec ogromnej skali nakładów finansowych

oraz szerokiego zakresu działań podejmowanych na rzecz walki z wykluczeniem społecznym w krajach Unii Europejskiej, nawet w odmiennym od anglosaskiego, polskim kontekście, nie pozostają bez znaczenia.

Bibliografia

- Arai L. (2009a), *Teenage pregnancy. The making and unmaking of a problem*, The Policy Press, Bristol–Portland.
- Arai L. (2009b), *What a Difference a Decade Makes: Rethinking Teenage Pregnancy as a Problem*, „Social Policy and Society”, Vol. 8, s. 171–183.
- Berthoud R., Robson K. (2001), *The Outcomes of Teenage Motherhood in Europe*, „Innocenti Working Paper”, No. 86, UNICEF Innocenti Research Centre, Florencja.
- Cunnington A. J. (2001), *What's so bad about teenage pregnancy?*, „Journal of Family Planning and Reproductive Health Care”, Vol. 27, No. 1, s. 36–41.
- Downs A. (1972), *Up and down with ecology. The “issue-attention Cycle”*, <http://www.anthonydowns.com/upanddown.htm>, 16.04.2009.
- Duncan S. (2007), *What's the problem with teenage parents? And what's the problem with policy?*, „Critical Social Policy”, Vol. 27, No. 3, s. 307–334.
- Ermisch J. (2003), *Does a 'teen-birth' have longer-term impacts on the mother? Suggestive evidence from the British Household Panel Study*, „Working Papers. Institute for Social and Economic Research”, No. 32, University of Essex, Colchester.
- Fraser A. M., Brockert J. E., Ward R. H. (1995), *Association of young maternal age with adverse reproductive outcomes*, „New England Journal of Medicine”, Vol. 332, No. 17, s. 1113–1117.
- Frieske K. W. (2008), *Spoleczna marginalność jako koszt systemowy*, [w:] J. Maria (red.), *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, ISP PAN, Warszawa, s. 19–41.
- Graham H., McDermott E. (2006), *Qualitative Research and the Evidence Base of Policy: Insights from Studies of Teenage Mothers in the UK*, „Journal of Social Policy”, Vol. 35, s. 21–37.
- Hoffman Saul D., Foster E., Furstenberg M., Jr., Frank F. (1993), *Reevaluating the costs of teenage childbearing*, „Demography”, Vol. 30, No. 1, s. 1–13.
- Holgate H., Evans R. (2006), *Sexuality and young motherhood: discourses and definitions*, [w:] H. S. Holgate, R. Evans, K. Francis, O. Yuen (eds.), *Teenage Pregnancy and Parenthood. Global Perspectives, Issues and Interventions*, Routledge, New York, s. 7–24.
- Imamura M., Tucker J., Hannaford P., Astin M., Oliveira da Silva M., Bloemenkap K. W. M., Karro H., Olsen J., Temmerman M. (2006), *REPROSTAT 2: A systematic review of factors associated with teenage pregnancy in the European Union. Final report*, University of Aberdeen, Aberdeen.
- A league table of teenage births in rich nations* (2001), „UNICEF Innocenti Report Card”, No. 3, (UNICEF Innocenti Research Centre, Florencja).
- Levitas R. (2008), *The concept of social exclusion and the new durkheimian hegemony*, [w:] D. Byrne (ed.), *Social exclusion – the history and use of a concept*, Routledge, London–New York, s. 314–332.
- Macintyre S., Cunningham-Burley S. (1993), *Teenage pregnancy as a social problem: A perspective from the United Kingdom*, [w:] A. Lawson, D. L. Rhode (eds.), *The politics of pregnancy: Adolescent sexuality and public policy*, Yale University Press, New Haven – London, s. 59–73.

- Music J. S. (1993), *Young, Poor and Pregnant. The Psychology of Teenage Motherhood*, Yale University, Yale.
- Ribar David C. (1999), *The socioeconomic consequences of young women's childbearing: reconciling disparate evidence*, „Journal of Population Economics”, Vol. 12, s. 547–565.
- Rymsza M. (2004), *Praca socjalna i pracownicy socjalni w modelu aktywnej polityki społecznej*, [w:] K. Wódcz, K. Piątek (red.), *Socjologia i polityka społeczna a aktualne problemy pracy socjalnej: dylematy teorii i praktyki społecznej*, Akapit, Toruń, s. 119–131.
- Shields N., Pierce L. (2006), *Controversial issues surrounding teen pregnancy: A feminist perspective*, [w:] H. S. Holgate, R. Evans, K. Francis, O. Yuen (eds.), *Teenage Pregnancy and Parenthood. Global Perspectives, Issues and Interventions*, Routledge, New York, s. 129–148.
- Strobino D. M. (1992), *Young motherhood and infant hospitalisation during the first year of birth*, „Journal of Adolescent Health”, Vol. 13, No. 7, s. 553–560.
- Szukalski P. (2010), *Nastoletnie macierzyństwo w Polsce – ujęcie regionalne*, „Praca Socjalna”, lipiec–sierpień, numer specjalny, s. 135–157.
- Teenage Pregnancy* (1999), Social Exclusion Unit, http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20091212133529/http://www.dcsf.gov.uk/everychildmatters/_download/?id=3228, 12.10.2013.
- Wellings K., Wadsworth J., Johnson A., Field J., Macdowall W. (1999), *Teenage fertility and life chances*, „Reviews of Reproduction”, No. 4, s. 184–190.
- Wykluczenie i integracja społeczna w Polsce. Ujęcie wskaźnikowe* (2006), UNDP, MPiPS, Warszawa.

Paulina Bunio-Mroczek

TEENAGE PARENTHOOD: A ROUTE TO SOCIAL EXCLUSION OR AN OPPORTUNITY FOR SOCIAL INTEGRATION? THEORETICAL CONTROVERSIES AND PRACTICAL APPROACHES

Summary. Taking into account the numbers and the share of teenage births, teenage motherhood is today a marginal problem in developed countries, Poland among them, as it concerns relatively small groups of members of modern societies. Academic interest in teenage parenthood is motivated by the fact that teenage births are not equally distributed among populations. Teenage motherhood is most of all experienced by women from marginalized environments and communities. Therefore, studies among women who became mothers early provide knowledge on processes of social exclusion, poverty, social inequalities, social welfare systems and social policy initiatives as well as actions taken by women themselves in order to strengthen their social integration.

The aim of the article is to describe ambiguous relations between early motherhood and social exclusion and social integration in reference to the British and American literature on the subject. Results of research projects on teenage parenthood carried in the United Kingdom and the United States, where teenage motherhood is relatively frequent, present risks as well as opportunities related to early parenting. In the article, two approaches in social research on teenage parenthood will be presented: one perceiving early motherhood as a social problem, social threat and a factor strengthening the process of intergenerational inheritance of poverty and social exclusion; the other – critically responding to the negative connotations of teenage motherhood. Theoretical implications for the concepts of social exclusion and social integration as well as social policy recommendations drawn from studies on teenage motherhood will be revealed.

Keywords: social exclusion, social integration, teenage motherhood.